

Nağılın janr yaddaşı və magiya

Sevda İmanova

*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
AMEA-nın Folklor İnstitutunun doktorantı*

Rəyçilər: filol.ü.f.d., dos.A.X. Ramazanova,
filol.ü.f.d., dos. Ş.Ə. Albalyev

Açar sözlər: magiya, nağıl, dastan, təhkiyə, folklor

Ключевые слова: магия, сказка, эпос, повествование, фольклор

Key words: magic, fairy tale, epos, narrative, folklore

Magiya başlıca olaraq bir insanın digər insanlara, heyvanlara, bitkilərə, hətta təbiət hadisələrinə təsir etmək bacarığına inamdır. Müşahidə edilən faktların həqiqi və qarşılıqlı əlaqələrini başa düşməyən və təsadüfi uyğunluğu tərsinə başa düşən insan belə hesab edirdi ki, xüsusi hərəkət və sözlərlə o, insanlara kömək və yaxud pislilik edə bilər, qabaqcadan görmə ilə müvəffəqiyyətini və ya müvəffəqiyyətsizliyini təmin edə bilər, tufan törədə bilər və ya onu sakitləşdirə bilər. Magiya elementləri əksər xalqların dini adət-ənənəsində öz əksini tapıb.

Ümumiyyətlə, “janr yaddaşı” folklor mətnlərinin poetik strukturunun mühüm məna qatlarından biridir. R.Kamal (Rəsulov) “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun metaforik arxetiplərindən bəhs edən tədqiqatında “janr yaddaşı” məsələsinə ayrıca toxunaraq yazır ki, qəhrəmanlıq eposları müxtəlif ritualların, ritual simvollarının öyrənilməsində xüsusilə “münbit” və mühüm mənbələrdir, onlar davranış ritualının spesifik xüsusiyyətlərini daha həssaslıqla qoruyub saxlayır (1, 7).

Müəllifin bu fikrindən aydın olur ki, folklorun müəyyən janrları qədim görüşləri özündə daha çox qoruyur. O, buna qəhrəmanlıq dastanlarını misal göstərir. Nağıllar da belə janrlardandır. Bu janrın özündə bir qədimlik var. Bu cəhət nağıl janrının poetik spesifikasiyası, janr yaddaşı və s. haqqında deyilmiş fikirlərdə də ifadə olunub. Biz bu yarım fəsildə folklor və magiya əlaqələrinin semantik strukturu və tipologiyası problemini həmin deyilmiş fikirlərin təhlili üzərindən həyata keçirməyə çalışacağıq.

Nağılların məşhur tədqiqatçılarından olan V.Y. Propp göstərir ki, nağılların öyrənilməsi üçün elm böyük işlər görmüşdür. Nağıllar haqqında son dərəcə geniş, əhatəli ədəbiyyat mövcuddur. Tək bir cəhət göstərilən əsərlərin, dünyada çap edilən nağıl məcmuələrinin və aparılan tədqiqatların biblioqrafik göstəricisi bir neçə cildi əhatə edir... Elə xalqlar da vardır ki, öz nağıllarını çox az şəkildə toplayıb çap edə bilmişlər. Onların toplama işi hələ başa çatdırılmamışdır (2, 26).

Görəsən, nağıllar haqqında, müəllifin özünün göstərdiyi kimi, bu qədər “böyük işlər görüldüyü” və “son dərəcə geniş, əhatəli ədəbiyyat mövcud” olduğu halda nəyə görə Propp kimi bir alim “toplama işini hələ başa çatmamış” hesab etmişdir?

Bu sualın cavabı bizim problemimizin – folklor və magiya əlaqələrinin semantik strukturu və tipologiyası məsələsinin də üzərinə müəyyən qədər işıq salır.

V.Y. Propp, bildiyimiz kimi, nağılların morfoloji strukturu, ritual-mifoloji poetikası sahəsində görkəmli tədqiqatların müəllifidir. O, bir təcrübəli nağılşünas kimi bilirdi ki, yeni-yeni nağıllar toplandıqca, bu, nağıl janrının yaddaşına daha dərinə boyunmağa imkan verir. Yəni hər bir nağıl ilkin dünyagörüşü, mifik təsəvvürlər, magik görüşlərlə bağlı hansısa zəruri məlumat “qəlpəsinə” malikdir. Odur ki, alim nağılların durmadan toplanmasını vacib hesab

edirdi.

Hər bir janrın poetikasını təşkil edən əsas, aparıcı əlamət olduğu kimi, nağıllarda da belə “əsas əlamət” vardır. V.Y. Propp yazır: “Nağılların əsas əlaməti hələ Belinski tərəfindən təyin edilmişdir. Bu əlamət ondan ibarətdir ki, danışılanın gerçəkliyinə nə söyləyən, nə də qulaq asan inanmır. İlk baxışdan adama elə gəlir ki, bu əlamət əhəmiyyətli deyil, belə ki, o öz-özlüyündə nağılın xarakterini təyin etmir. Hətta adama elə gələ bilər ki, bu nağılın əlaməti deyil, bu dinləyicinin inanıb-inanmamasından asılıdır. Amma bütün bunlar belə deyil. Nağılın bünövrəsini xəyal, uydurma təşkil edir və bu əlamət, əsasən, nağılların poetikasını əhatə edir” (3, 47).

Biz də bu fikirlə razıyıq. Doğrudan da, nağılın bünövrəsini xəyal, uydurma təşkil edir və bu əlamət, həqiqətən, nağılların poetikası üçün əsasdır. Əlavə etmək istərdik ki, bu “əsas” bizə bu gün inanılmaz reallıq – uydurma kimi görünə də, elə “əsas olan” odur. Çünki *nağıllarda yalan, uydurma magiya ilə bağlıdır, onu ifadə edir və ən başlıcası, magiya öz çağının əsas reallığı, inanılan həqiqətidir.*

Qeyd edək ki, *“nağıldakı uydurmanın xarakteri” nağılı yaradan xalqın bədii təxəyyülünün həm də magik potensiala əsaslanan gücünü, vüsətini ifadə edir. Çünki magiya təsəvvürlər sistemi kimi eyni zamanda poetik potensialdır.* Bu poetik potensialdan nə dərəcədə və hansı keyfiyyətdə istifadə olunması hər bir xalqın nağılcılıq ənənəsinin poetik əyarını müəyyənləşdirir.

Nağılların digər məşhur tədqiqatçısı E.V. Pomerantseva bu janrın poetikasına müqayisəli şəkildə yanaşaraq yazır ki, folklorun başqa janrlarından fərqli olaraq, nağıl quraşdırılmış uydurmadır və ona uydurma kimi baxmaq lazımdır” (4, 137).

Burada *“quraşdırılmış uydurma” ifadəsi bizim yuxarıda dediyimiz magik potensialdan hansı poetik keyfiyyətdə istifadə olunmasına işarə edir.* Yəni “uydurma” – magik-fantastik təsəvvürlər sisteminin özünü, “quraşdırma” ifadəsi isə ondan istifadə ənənəsinin gücünü, keyfiyyətini bildirir.

Qeyd edək ki, N.V. Novikovun nağıl janrı haqqında söylədikləri E. Pomerantsevanın yuxarıdakı fikri ilə səsleşir: “Nağılda danışılan hadisələrin real olmasına inanılıb-inanılmamasından asılı olmayaraq, nağıl həqiqətlə uyğunluğu cəhətdən əzəldən nağıl olaraq qalır, yəni bədii cəhətdən obyektiv surətdə əsaslandırılmış əfsanəvi əsər kimi qalır” (5, 14).

Müəllifin bu fikrində nağılın həqiqətlə uyğunluğu bizim magiyanın reallığın fantasmaqorik metaforası olması haqqındakı fikrimizi təsdiq edir. Doğrudan da, nağıl bədii cəhətdən obyektiv surətdə əsaslandırılmış əfsanəvi əsərdir. Burada “obyektiv surətdə əsaslandırma” magik fantaziyanın birbaşa reallığı ifadə etməsi anlamındadır.

Azərbaycan nağıllarının görkəmli tədqiqatçılarından olan Hənəfi Zeynallı göstərmişdir ki, nağıllarda zəngin təhkiyə var, bəziləri fantastik və satirik (qaravəllisayaq) üslubdadır və nağıllar hər elin keçirmiş olduğu tarixi hadisələrdən doğan və nəhayət, həyatın bu günündən doğan janrdır (6, 243).

Hənəfi Zeynallının bu fikrini təhlil etdiyimizdə aşağıdakı mənalara üzə çıxır:

a) *Nağıllar zəngin təhkiyəyə malikdir:* Buna folklor və magiya əlaqələrinin semantik strukturu və tipologiyası baxımından yanaşsaq, nağıllarda zəngin təhkiyənin olması magiyanın nağıl janrının ən mühüm poetik əlaməti olan təhkiyə – narrativ elementi ilə bağlılığını ortaya qoyur.

“Təhkiyə” – hərfi mənada “hekayə”, “hekayəçilik”, “nəqləmə” mənasındadır. Hər bir folklor janrının özünəməxsus təhkiyə forması, qəlibi var. Bu forma-qəlib özündə əski, mifik görüşləri, o cümlədən magik görüşləri ehtiva edir. Fikrimizi bir qədər də aydın ifadə etməyə

çalışsaq, deməli ki, forma bütün hallarda məzmunla bağlıdır. Forma ilə məzmun bir-biri ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır: hər bir məzmunun özünün müəyyən ifadə forması var və buna uyğun olaraq hər bir forma da bütün hallarda müəyyən məzmunla bağlı olur. Bunlar bir-birindən ayrılmazdır. Təhkiyə də bir formadır. Bu halda o da müəyyən məzmunla bağlıdır. Şübhəsiz ki, nağılların təhkiyə forması qədim olduğu kimi, bu formanın bağlı olduğu məzmun da əski, ibtidai və ilkindir. Magiya da bu ibtidai görüşlər sırasına siddir.

b) *Nağıllar həm də fantastik üslubdadır*: Nağıllarda fantastika anlayışı birbaşa magiya ilə bağlıdır, daha doğrusu, onunla şərtlənir.

Fantastika – qeyri-adiləkdir. Nağıllar, xüsusilə sehrli nağıllar qeyri-adiləklərlə zəngindir. Adi həyat problemlərinin qeyri-adi üsullarla həllinin əsas vasitələrindən biri magiyadır.

c) *Nağıllar hər bir xalqın keçirmiş olduğu tarixi hadisələrdən doğan və nəhayət, həyatın bu günündən doğan janrdır*: Bu fikir də folklor və magiya əlaqələrinin semantik strukturu və tipologiyasının üzərinə işıq salır. Nağıl öz məzmunu ilə nə qədər qədim olsa da, o, bir folklor janrı kimi daim müasirdir. Hər yeni nəsil onu öz həyatına uyğunlaşdıraraq yaşadır. Bu da onu göstərir ki, nağıllardakı magik görüşlər də müasirləşərək həyatın hər bir gününə sıx şəkildə bağlanır. Görkəmli folklorşünas, o cümlədən nağılların toplanması və tədqiqi ilə bağlı dəyərli işlərin müəllifi prof. M.H. Təhmasib nağıl janrının poetikasına dastanla müqayisədə yanaşaraq yazır ki, dastan olmuş bir hadisə kimi, tarixi həqiqət kimi, nağıl isə əsli olmayan “uydurma”, “yalan” və “quraşdırma” kimi danışılır (7, 60).

Burada diqqəti “uydurma”, “yalan” və “quraşdırma” ifadələri xüsusi cəlb edir. Nağılı dastandan fərqləndirən həmin göstərilən ifadələrdir. Bu ifadələr isə magiya ilə bağlıdır. *Çünki nağıllarda ifrat “fantastika” onu dastandan kəskin fərqləndirir. Bu “fantastika” birbaşa magiya, sehrlə bağlıdır.* Sehr magiyanın mahiyyətini təşkil edir.

Doğrudan da, nağıllardakı fantaziyanın arxasında real həyat hadisələri durur. Belə ki, nağıllar bütün fantasmaqorik məzmununa baxmayaraq, bütün hallarda real varlıq aləmini inikas edir. Lakin burada məsələ reallığın necə əks olunması ilə bağlıdır. Bunu əyri güzgü misalı ilə daha aydın şəkildə izah etmək mümkündür. Əyləncə məqsədi ilə düzəldilmiş əyri güzgülərdə insanın bədəninin müxtəlif hissələri müxtəlif ölçülərdə əks olunur. Bu, gülüş yaratmaq məqsədi ilə edilir. Lakin insanın şəkli həmin güzgüdə nə qədər fərqli əks olunmağından asılı olmayaraq, güzgüdəki əks bütün həmin insanın şəkliyədir. Bu mənada, bütün hallarda nəzərə almaq lazımdır ki, *nağıllardakı fantastik obrazlar da məhz reallığın magik metaforasıdır.*

Göründüyü kimi, müəlliflər nağıllarda fantastik obrazların təbiətin ayrı-ayrı cəhətlərini, hadisələrini təmsil etməsini təsdiq edirlər. Bu da öz növbəsində magiyanı reallığın fantasmaqorik metaforası kimi təsdiq edir.

Nağıllarda zaman keçdikcə mifoloji xarakterin itməməsi mühüm məsələdir. Yəni magiyamif ölmür, reallıqla daha çox çulğışaraq yeni poetik keyfiyyət kəsb edir. Bu cəhətdən yuxarıdakı fikir folklor və magiya əlaqələrinin semantik strukturu və tipologiyası baxımından diqqəti cəlb edir. Belə ki, nağıl janrının “sınıflı cəmiyyətdən qabaq yaranması” onun birbaşa ibtidai icma quruluşu, gerçəkli haqqında ibtidai-ilk təsəvvürlər sistemi ilə bağlı olduğunu təsdiq edir. Magiya da birbaşa ibtidai dünyagörüşü ilə bağlı təsəvvürlər sistemi (magik dünya modeli) və praktikadır. Bundan dolayı heyvanlardan bəhs edən ilk nağıl nümunələrinin totemizmlə bağlılığı, o cümlədən, animizmlə bağlı sehrli nağıllarda əsətiri surətlərin (div, əjdaha və s.) mühüm yer tutması da nağıl janrının poetik yaddaşı üçün magik görüş, obraz və motivlərin mövcudluğunun əsas cəhətlərdən birini olduğunu təsdiq edir. *Nağıllarda magiya totemizmlə, animizmlə çulğalaşmış, qovuşmuş haldadır.*

Məqalənin aktuallığı. Məqalənin yazılmasında əsas məqsəd magiyanın mahiyyəti və əsas formalarından bəhs etmək, magiya-folklor münasibətlərini, o cümlədən nağılları magik folklor janrı kimi araşdırmaqdır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Beləliklə, nağıllar haqqında fikirlərin öyrənilməsi nağıl-magiya münasibətlərinin ən müxtəlif tərəflərinə görkəmli alimlərin baxışları kontekstində nəzər salmağa imkan verdi. Bu baxışın əlamətdar cəhətlərindən biri də onda ifadə olunur ki, bu yarımfəsil nağıl-magiya əlaqələrinin növbəti yarımfəsildə konkret nümunələr əsasında öyrənilməsindən ötrü nəzəri bünövrə yaradır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalənin nəzəri əhəmiyyəti bu işdən magiya-nağıl problemi ilə bağlı araşdırmalarda nəzəri qaynaq kimi istifadə imkanları, praktiki əhəmiyyəti isə bu mövzunun ali məktəblərdə folklorun prosesində praktiki vəsait kimi istifadə imkanları ilə müəyyənleşir.

Ədəbiyyat

1. Kamal (Rəsulov) R. "Kitabi-Dədə Qorqud"un poetikası (metaforik arxetiplər): Fil. elm. nam. ...dis. avtoref. Bakı, 1995.
2. Пропп В.Я. Русская сказка. Л.: Издательство Ленинградского Университета, 1984.
3. Пропп В.Я. Фольклор и действительность. М.: Наука, 1976.
4. Померанцева Э.В. Сказки. Русское народное творчество. М.: 1966.
5. Новиков Н.В. Образы Восточной - славянской сказки. Л.: Наука, 1974.
6. Zeynallı H. Seçilmiş əsərləri / Toplayanı və tərtib edəni R. Tağızadə. Bakı: Yazıçı, 1983
7. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı: Elm, 1972.

S. İmanova

Жанровая память сказки и магия

Резюме

В статье исследуются образы, связанные с магическими представлениями в Азербайджанском фольклоре. Персонажи, связанные с магическими представлениями в Азербайджанском фольклоре классифицируются в две группы: персонажи, непосредственно отражающие магические представления и образы героев с магическими оттенками. Типологическая общность персонажей первой группы – это то, что в поэтики этих образов магия играет основную роль. То есть, это персонажи не только связанные с магией. Магия является основной составляющей поэтики этих персонажей, а также напрямую определяет сущность и функцию этих образов.

S. İmanova

Genre memory of fairy tale and magic

Summary

The article examines images associated with magic representations in Azerbaijan folklore.

In Azerbaijani folklore characters relating to magical outlooks are classified within two groups due to their typological characteristics: characters directly embodying magical outlooks and depictions of heroes associated with magical features. Typological feature combining characters belonging to the first group is the principal role of magic in poetics of these characters. Thereby these characters do not just simply relate to magical personages. Magic directly defines the nature and function through completely forming poetics of these characters.

Redaksiyaya daxil olub: 02.04.2018